

**TÜRK XALQLARININ LYAZMA K TABI
V ONUN YAYILMA AREALI****P.F.KAZIM***tarix üzr f ls f doktoru**Bakı Dövl t Universiteti**pkazimi@mail.ru*

T dqi qat Türk xalqlarının lyazma kitabı n n l rini, onların yayılma areallarını mü yy nl dirir. slam dövrü m d niyy tinin ümumi c h tl ri, dövrün kitab repertuarı v kitabxana m d niyy ti ümumil dirilir.

Açar sözl r: Kitabçılıq m d niyy ti, kitabxana m d niyy ti, rqi Tür- küstan, Orta Asiya, Kiçik Asiya, Qafqaz arealı, Türk xalqları.

nsan c miyy tinin yaratmı oldu u ilk umer yazılarından müasir dövr- d istifad olunan latin lifbasına q d r Türk xalqları z ngin v m zmunlu bir tarix keçmi , yaratmı olduqları bütün nailiyy tl ri az bir müdd td b ri nai- liyy t çevrilmi dir. lk umer killi yazı, mixi yazıları, orxan – yenisey yazıları, uy ur lifbası Türk xalqlarının islama q d r yaratmı olduqları böyük m d ni abid rl rdir.

Türk dilli lyazma kitabı-çox mür kk b v spesefik hadis dir: o, öz ifa- d sini tarix n bir neç növ yazıda tapmı dır. Onlardan axırını on ü srd (VII-XX srin ba lan ıcı) r b yazısı olmu dur. Islamın ilk srl rind r b lifbası il yana ı türk xalqları m skunla dı ı co rafi arealdan asılı olaraq müxt lif yazı sisteml rind n d istifad etmi dil r. Heraqrif yazıları, uy yr lifbası, Alban lifbası, p hl vi yazılarından istifad ed n türk xalqlarının böyük ks riyy ti artıq islamın 2-ci srin do ru t dric n islamı q bul ed r k r b dilini v r b lifbasını m nims mi , d bi v elmi abid l rini bu dild yazıya köçürm y ba lamı dır. Qorunub saxlanılmı n q dim r b yazılı türk dilli s rl r etik-didaktik mövzuda “Kudadqu biliq” (“Nec xo b xt olmaq haqqında elm”) poeması XI sr aiddir. Yusif Balasaqunlu bu s ri 462/1069-70-ci ild t rtib etmi dir. Onun qorunub saxlanılmı n q dim nüsx l ri XIII srd köçürülmü dür. Mahmud Ka qarinin “Divani lü t t-türk” (“Türk dill rinin lü ti”) s ri 466/1073-74-cü ill rd yazılmı , köçürm tarixi 27 vval 664 v ya 1 avqust 1266-ci ildir. Axırını s rl r v lyazmaları XX srin ba lan ıcında yaradılmı dır: RF EA q ünaslıq nstitutunda Ba qırdis- tanda olan smayıl adlı xsin 1930-cu ild yazdı ı v üzünü köçürdüyü tatar ba qırd “S c r ”sinin lyazması var. Özb kistan EA rq ünaslıq nstitutunda 1944-cü ild L fasi t r find n t rtib olunmu Xiv li air v yazıçılar antologi-

yasının 1951-ci il yazması saxlanılır. Türk r byazılı yazma kitablarının yuxarıda qeyd etdiyimiz nümun l ri rus r q ünəsləri t r find n mü yy nl - dirilmə di. Bu yana manı düzgün hesab etmirik. Türk dünyasında bu günl ri - miz q d r r b yazılı türk yazma kitabları C nubi Az r baycanda t rtib olunmaqdadır. Xüsusil 1945-46-cı ill rd C nubi Az r baycanın milli höku - m ti ill rind n fis kitablar t rtib olunurdu. Orta sr yazma kitabları n n - l ri Türkiyə d bu gün d h ssaslıqla qorunub saxlanmaqdadır. Bu kitaba olan ehtiyacı öd m k deyil, n n y ehtiram olaraq, göz l x tt nümun l rini nüma - yi etdirm k üçün edilirdi. Dü ünürük ki, XIX srin sonlarına do ru türk xalqları kitab ehtiyaclarını bir m nalı olaraq çap m hsulları vasitə sil öd yirdi v artıq yazma kitabları dövriy d n çıxımı , tarixi abid y çevrilirdi. Türk dill rind yazılmış s rl rin yazmalarının ks riyy ti XVIII-XIX srl r aiddir, XI-XIII srl r aid s rl rin v yazmaların is çox az nümun l ri qorunub saxlanmı dı.

Türkdilli yazma kitabı çox böyük razid müasir Orta Asiya, r qiv , Q rbi Sibir, Ural, Volqabayu, imalı v c nubi Qafqazda, Krım, Türkiyə , ran, f qanstan, Pakistan, Hindistan, Sinszyan, Çin, Misir, rak, Suriya, Bal - kan yarımadasının bir sıra ölk l ri-Bolqarıstan, Rumıniya, Yuqoslaviya daxil olmaqla çoxlu türk dill rind (hazırda q bul edilmi qaydada onlar türk, Az r - baycan, türkm n, özb k, uy ur, tatar, h tta onun Q rbi Sibir dialekti, krım tatar, ba qırd, qazax dill ri adlanır) yaradılmış , üzü köçürülmü v yayılmış - dır. Orta srl rd , b z n is XIX srin vv lin d k yaradılmış yazmaların dili türki sözü il mü yy n edilmi dir. Bu, h r bölg d spesifik lokal müxt lif - liyi olan xalq danı ıq dilind n d bi yazı dilini f rql ndirm y xidmə t edirdi.

Müasir türk xalqları ayrı-ayrı ail -q bil v q bil ittifaqlarının uzun v mür kk b inki afı n tic sind formala mı dır. Bu inki af n tic sind yaran - mı mill tl r M rk zi v Orta Asiyadan, Sibird n, Qafqaza, Kiçik Asiyaya v rqi Avropaya q d r çox böyük bir raziyy yayılmış lar. XI-XIV srl rd ba - ver n prosesl r xüsusil h miyy tli olmu dur. Onlar etnik kantaklara, d yi - m l r , konkret raitd yazı dili kimi formala an özün m xsus interdialekt - l rin yaranmasına g tirib çıxarmı dır (3, s.98). Qaraxani dövrünün dili bu cür yaranmı v XII-XIV srl rd ba qa türk dilli rayonlarda yazı dill rinin yaran - masına v inki afına t sir göst rmi dir. Qramatik normaların az “f allı ı” v leksikanın ümumiliyi, “ifadə normalarının m lum azadlı ı” onların hamısı üçün xarakterik idi. Bu da XIII-XIV srl rd h min dill rin qarışıqlı ına s - b b olurdu (3, s.49). Ona gör d XI-XIV srl r türk dilli yazı abid l rini mü - yy n etmə k üçün bir sıra tarixi faktorları: onların yarandı ı yeri v zamanı, mü llifin etnosunu, razinin halisini v s. n z r almaq lazımdır. Buna lav - etmə k lazımdır ki, r b qrafikası türk dill rind saıtl rin, b zi hallarda h tta, samitl rin fonetik t rkibin uy un g lmirdi.

rq ünasların hazırladı ı lyazma kitablarının kataloqları v aparılan dig r t dqiqlatlara saslanaraq türk xalqlarının kitab v kitabxana m d niyy ti ni bir sıra sas tarixi-co rafi areallara ayırmaq olar: rqi-Türkistan, Orta Asiya, Kiçik Asiya (Türkiy), Zaqafqaziya (Az rbaycan), Kırım-Volqaboyu-Ural. Bunların hamısı türk m d niyy tinin sas tarixi arealı il o q d r ba lıdır ki, onların m rk zl ri haqqında, eynil göst ril n kitab m d niyy ti üçün m rk zl r bar d , ancaq s rh dl rin b zi f rql ri n z r alınmaqla danı maq olar. “M d ni” v “kitab” areallarının mü yy n olunması, onların müqayis si, türk xalqlarının tarix n istifad etdikl ri müxt lif variantlı yazı növl rinin laq sinin aydınla dırılması xüsusi t dqiqlat mövzudur. Buna baxmayaraq bu m - qal d bir sıra integrasiya prosesl ri haqqında m lumat verm y çalı aca ıq.

r byazılı kitab v onun m d ni arealları bir-biri il çox ba lı idi. Vaxtil ümümi türk dövl ti v q bil t rkibind eyni olmu v ya eyni icmaya daxil olmu qon uların laq l ri sıx olmu dur. Buna r b yazısı da imkan verirdi. Dem liyk ki, XIX sr q d r Qafqaz (Az rbaycan) v Kiçik Asiya (Türkiy) kitab arealları dil v d bi n n baxımından o uz-türk qrupu il sıx ba lı olmu lar. M d ni v d bi m nb l rin , repertuarına, lyazmaların t rti bin gör o uz-türk qrupuna daxil olan “türkm n qolu” XIV-XV sr q d r Az rbaycan v Kiçik Asiya il integrasiya olunmu , sonraki srl rd Orta Asiya arealı il ba lıdır. Kırımın türk lyazma kitabını dilin , n n sin , repertuarına, t rti batına gör onun bir qolu kimi Kiçik Asiya arealına daxil etm k lazımdır. Dem k olar ki, XIX sr q d r Kırmda türk dilli s rl r türk-o uz dilind , arxivl rd olan m nb l r sas n bundan sonra Kırım-tatar dilind yazılırdı. Bu laq l r baxmayaraq, h r “kitab” arealının öz m nb yi, inki af tarixi, n n si, ba qa dill rl qar ılıqlı münasib ti olmu dur. Lakin burada türk dili yaxud dill ri, repertuarı, v ayrı-ayrı hallarda lyazmanın t rti batı özün m xsuslu u baxımından üstünlük t kil etmi dir.

Baxdı ımız arealların hamısına xas olan ümümi bir c h t var ki, bu da poetik s rl rin n srd n, dünyavi s rl rin dini s rl rd n nisb t n sayca üstünlük t kil etm si; t rcüm nin (fars v r b dilind n) az miqdarda “ rh” d biyyatının, h mçinin sah vi d biyyatın v müxt lif janrların varlı ı; r b yazılı lyazma kitabı yaradıcılarının, xüsusil d çox tanınmı v mahir ustaların bir “m d ni” arealdan ba qasına, az hallarda bir kitab arealından ba qasına, bir hökmdarın yanından ba qasının yanına getm sinin adiliyi göst ril bil r. Bu, daim n n l rin, repertuarın v s. yerinin d yi m sin , müs lman kitab m d niyy tinin inki afına s b b olurdu. Hakimiyy t nümey nd l rinin kitabçı s n tkarlara münasib ti d bu sah nin inki afına öz t sirini göst rdi. Türk xalqlarının kitab v kitabxana m d niyy tinin bir t dqiqlat obyektı kimi bütövlükd öyr nilm si, xalqın tarixi inki afda m d niyy tinin diferensiallı ı v integrasiya prosesl rind rolu ilk t crüb dir. Dilin, yazının, kitabçılı ın v

kitabxanaçılı m in iki af dinamikası türk xalqlarının t kamülünd mühüm rol oynadı r. El c d islam m d ni arealına, h mçinin hat sind olan qeyri müs lman xalqların iki afında t sireddici qüvv y malik olmu dur. Bu probleml m ul olmu t dqiqaçılar türk xalqlarının ayrıca götürülmü bir arealına, h r hansı bir problemin t dqiqaçı m qs di il formal v texniki xüsusiyy t l rin analizin uzun-uzadı yer vermi olduqları halda, daxili m zmunda mövcud olan xüsusiyy t l ri, bu xalqı f rql ndir n v onu düny vi ed n lam t l ri görm mi , b zi hallarda görm k ist m mi l r. Tarixi m nb l ri m hv etm k, mövzud m nb l rin üzünü köçür rk n faktları saxtala dırmaq v ilkin m nb yi itirm k, m nb l rd ki tarixi faktları, b zi hallarda rh ehtiyacı olan faktları qeosiyasi maraqlarla t qdim etm k, termin v tarixi anlayı lar arasında bil r kd n, b z n bilm y r kd n s hv yozumlar etm k, tarixi hadis l rin dini, milli v ideoloji prizmadan baxılması hallarına tez-tez rast g lirik. Bu kimi hallara yeri g ldikc münasib t göst r c yik.

XI-XVIII srl rd türk xalqlarının müxt lif dövrl rd hazırladıqları lü t l rin t xmini siyahısının t dqiqaçı göst rir ki, lü t v qramatika qaydalarını özünd ks etdir n kitabların ks riyy ti, ya türk silli t rtibatçılar t r find n hazırlanmı dı, ya bu lü t l rin ks riyy ti r b v fars sözl ri il yana ı türk sözl ri ayrıca bir f sil kimi özünd ks etdirmi , ya da farsdilli poeziyanın daha geni oxucu kütl si t r find n ba a dü m si m qs di il t rtib edilmi di. Deyil nl ri ümumil dir r k qeyd etm liyk ki, kitab m hsullarının böyük ks riyy ti islam m d niyy tin türk xalqlarının böyük töhf sidir v dünya m d niyy ti tarixind mü t r k m d niyy tin misilsiz bir nümun sidir.

Çap kataloqlarına sas n Dünya kitabxanalarında farsdilli v türkdilli l yazmaları say nisb tinin müqayis si bel fikir yürütm y imkan verir ki, g r dünyada 200 min farsdilli lyazma varsa, onda türkdilli lyazmaların sayı 100 min d dd n az olmamalıdır. Bu statistika farsdilli kitabların etnik m nsubiyy tini ifad etmir. limizd olan b zi r q ml ri misal g tir k: Özb kistan EA r q ünaslıq nstitutunda saxlanılan 17 min q d r lyazmanın 10%-d n çoxu (y ni 1700 d dd n çoxu) (4, s.127), Sankt-Peterburq Dövl t Ümumi Kitabxanasında 400- yaxın (5, s.165), Rusiya Federasiyası EA r q ünaslıq nstitutunda bizim hesablamalara gör 1500- q d ri türkdillidir. Türkl rin m skunla dı ı razil rd yaradılan lyazmaların çoxlu u v biz g lib çatan nüsx l rin q dimliyi baxımından, dem k olar ki, türk xalqlarının lyazma kitab m d niyy ti geni iki af yolu keçmi v bu lyazmalara qay ı il yana ılmı dır. El c d farsdilli r b yazılı lyazma kitabların da böyük bir kütl si türk xalqlarının elmi v d bi irsinin nümun si kimi qorunub saxlanılmı dır.

Türk lyazmalarının mövzusu çox r ngar ngdir. Tarix, xronologiya (t qviml r), r smi s n dl r, yazı malar, co rafiya, bioqrafiya, n sil c r si, biblioqrafiya, ensiklopediya, astronomiya v astrologiya, t bab t, mineralogi-

ya, riyaziyyat, dilçilik (leksikoqrafiya, qrammatika), m ktub nümun l ri m c- mu si, etika v f ls f , musiqi, ovçuluq, h rbi i , folklor (eir v n sr), b dii d biyyat (poeziya v n sr), s n tkarların ad t l ri, mistik d biyyat, d rs v - saıtl ri. Müs lman lyazma d biyyatına müxt lif mövzu qrupları v janrları materiallarını bir s rd toplamaq xarakterikdir. Orta s rl rin müs lman aliml ri xüsusi r b terminologiyası il onları i ar etm k üçün özl rinin elmi t snifatını i l yib hazırlamı lar (6, s.162).

Türk lyazma s rl rinin ks riyy ti poeziyadan, dini d biyyatdan, az miqdarda is tarixd n ibar tdir. Poetik formada yazılmı s rl rin d yarından çoxu dini motivl rl olmu dur. Bu dövrün xüsusiyy t l rinin kitabçılıq i ind inikası idi. eirl yazılmı s rl rin sayı n sr il yazılanlardan iki d f çoxdur. Görünür, birinci v axırınıcı tematik qruplar, xüsusil d birinci lyazma sifa- ri çil ri v oxucular arasında daha çox t l b olunurdu. Dini d biyyatın sayı- nın tarixi mövzudakı d biyyatı üst l m si is ona olan t l batdan deyil, n n il ba lı idi. Müs lman icimai mühiti t r find n yaradılmı v daim möhk ml ndiril n bu n n , h mçinin dini möhk ml ndir n bu n n , h mçin- nin dini hakimiyy tin c miyy tin bütün t b q l ri, h yatın bütün sah l ri üz - rind ki t siri bel v ziyy tin yaranmasına s b b olmu du. Bel v ziyy t bütün orta srl r üçün xarakterikdir, çünki, “ilahiyat orta sr adamının sosial t crü- b sinin n yüks k ümumil m si” kimi özünü t qdim edir, feodal c miyy t üzvl ri özl rini, öz dünyalarını anladıkları v inandıqları hamı kimi eyni m nalı i ar l r sistemi verirdi (7, s.12).

Amma oxucu sor uları, halinin savadlılı ı v t hsili, onun t l batı, öz- l rinin v dig rl rin, r q v rb n n l rinin t siri, hökmdarların v onların m murlarının maraqları türk dilli orjinal, t rcüm kitabları yuxarıda göst ril n müxt lifliyi t min edirdi. Bununla b rab r ba qa dill rd n olunan t rcüm l r türkç el rh olunurdu ki, dünyavi d biyyatı h m d formaca (eirl yazılmı) ilahiyat d biyyatını üst l yirdi.

Türk lyazmaları arasında, r bc d n, daha çox is fars dilind n t rcü- m l r , bu dill rd olan s rl rin türk dilind rhin rast g linir. Türk dilind t rcüm l r v rhl r türk halisinin r b v fars dill rini yax ı ba a dü m - diyi, yaxud bilm diyi s b bind n meydana g lirdi. “D rb ndnam ” (“D r- b nd haqqında kitab”) v “Tarixi R idi” (“R idinin tarixi”) s rl rinin t r- cüm sind olan v ba a dü ülm y n r b v fars ifad l rind n, h mçinin “monqol v kalmık m n li sözl rd n” qaçaraq onları “t miz türk dilin t rcüm etm kt l b olunurdu.

Tarixi, co rafi, d bi (poeziya v n sr), ilahiyat, etika, t bab t v bir sıra ba qa mövzularda s rl r t rcüm edilirdi, onların seçimi hakimiyy t dai- r l ri nümay nd l rinin, ruhani silkinin sifari l ri türk c miyy tinin yüks k v orta t b q sinin faktiki t l batı il mü yy nl irdi. sas n ilahiyat-etik v

az hallarda d bi s rl r rh olunurdu. Tarixi s rl ri v yüks k keyfiyy tli lyazmalar yanların göst ri i yaxud onlara h diyy m qş dil yerin yetirilirdi. Burada m qş d türk dilli rayonlarda ya ayan orta t b q ni türk sülal l ri v q bil l rinin tarixi il tanı etm k-bel likl d h min hökmdarları “göyl r qaldırmaq” idi.

XI srin ikinci yarısından XVI srin başlan ıcına q d r t rcüm l r az hallarda rast g linir, onların yerini orjinal s rl r tutur. Ad t n t rcüm ni bir qayda olaraq müs lman kitabçılı ının üç sas dilini yax ı bil n saray yaxud pe kar tarixçil r, yazıçılar, aırl r yerin yetirirdil r. M s l n, türk tarixçil ri M h mm d Sahib Pirizad ni, hm d Çavuş u, Xiv tarixçisi v airi Agahini, M h mm d Sadiq Ka qarini, özb k airi v yazıçısı Binaini buna misal göst rm k olar. Ad t n h r s rin t rcüm si il bir t rcüm çim ul olurdu, ancaq el hallar da olurdu ki, onu ba qa adam sona çatdırırdı, yaxud da t rcüm üz rind t rcüm çil r qrupu çalı ırdı (8, s.16-18).

B z n bütöv bir s rin tam t rcüm si deyil, orjinalın sifari çiy v ya t rcüm çiy daha vacib görün n, onların dövrü üçün daha h miyy tli olan hiss l rin v bölm l rin t rcüm si yerin yetirilirdi. T rcüm çil r bütün müs lman r qınd oldu u kimi, ad t n öz t rcüm l rinin d qiqliyin deyil, oxucular üçün maraqlılı ına daha çox fikir verirdil r. Bundan ötrü b zi hallarda orjinala a ıla g lm y n m lumatlar v qeyri-d qi q tarixl r lav edirdil r (9, s.522-524), h rd n onun tarixini d yi ir, orjinala lav v ixtisarlar edirl r. Bütün bunlar sifari çinin mara ı v zövqü n z r alınmaqla edilirdi. Ona gör d ön sözün yaxud son sözün axırında t rcüm çinin n n vi özünü hv etdirm k yaxud “yalvarı ı” iltimasla üzr ist m si kimi halları mü a t edirik. M h mm d Niyaz oxuculara m hz bu cür müraci t etmi dir: “Bu kitabın t rcüm si zamanı d y rsizin buraxdı ı bütün s hvl ri v nöqsanları acizan xahi edir m ba ı layın, q l min gücü il düz ldin, gücsüzü qnaq h d fin çevrilm yin, m z mm t da ına tutmayın, xeyirxahlıq ibad ti zamanı ba ı layın v yada salın” (10, s.149).

Bütün müs lman xalqlarının lyazmaları kimi türk lyazmasında da bir abid nin müxt lif lyazma m tnl rind fikir ayrılı ı v variantların olması xarakterikdir. Onlar x ttatların yol verdikl ri lav l r, ixtisarlar, d yi iklikl r, t hrifl r, s hvl r n tic sind m l g lmi dir. H m d bu t hrifl rin bir hiss si mü llifin sa lı ında özü, sonra is ba qa xsl r t r find n bir çox s rl rin redakt si prosesind ba ver bilirdi. T ssüf ki, lyazmaların t dqi qatçıları b zi hallarda s rl rin redakt si zamanı yol verilmi nöqsanları tapma a s y göst rm k v zin ks r hallarda n inki s hvl rin, h m d ciddi t hrifl rin buraxılmasında ancaq x ttatları günahlandırırılar. E.N.N cip “Kutadqu bilig”in nüsx l ri timsalında bunu yax ı göst rmi dir. O, h min s rin iki mü llif redaksiyasını mü yy n etmi dir. Birincisi – mü llif t r find n Gu çayı sahilind

ya ayark n; ikincisi – Ka qara köçdükd n sonra t rtib edilmi dir (11, s.75-85). N vai “M clis n-n faisin (“Da -qa ların kolleksiyası”) iki redaksiyasını yerin yetirmi dir: birincini 896/1490-91-ci ild , ikincini, görünür, 905/1499-cu ild . N vainin Divanı mü llif t r find n bütün ömrü boyu t rtib olunmu v redakt edilmi dir. Mü llif Divanı h r d f redakt ed nd ona yeni eirl r lav etmi , çox vaxt qurulu unu d yi dirmi , ayrı-ayrı ilkin eirl rini yenid n yazmı , onlara yeni fikirl r g tirmi , poetik formalarını t kmill dirmi dir. T ssüf ki, Divanın mü llif avtoqrafı biz g lib çatmamı dir. N vainin lirik eirl rini divanlara toplayaraq, ba qa xsl r h m mü llifin öz sa lı nda, h m d ölümünd n sonra redakt etmi l r. ndiy d k N vainin Divanının 5 mü llif v qeyri-mü llif redaksiyasını mü yy n etm k mümkün olmu dur: 1) mü llifin ilkin s rl rinin materialları sasında yı ma qeyri-mü llif divanları (bir l-yazma); 2) birinci mü llif Divanı “B dai l-biday ” (“Ba lan ıcn sas prinsipl ri”, dörd lyazma); 3) ikinci mü llif Divanı “N vadir n-nihay ” (“Axırın bo lu u”, bir lyazma); 4) mü llifin h yatının müxt lif dövrl rind yaradılmı dörd divandan ibar t “X zani l-maani” (“M naların x zin si”) lirik külliyyat (43 lyazma). 5) “X zani l-maani”nin materialları sasında t rtib olunmu qeyri-mü llif yı ma divanları (304 lyazma) (12,1964, s.3-11).

r b lifbasından istifad etm k v onun sas strukturuna toxunmamaq m cburiyy tind qalan türkl r, farsdilli xalqlarda oldu u kimi imkan daxilind fonetik c h td n saslandıraraq ona mü yy n yenilikl r g tirmi l r. M nsur o lu (13, s.162) hesab edir ki, r byazılı türk lyazma kitablarında iki n n -nin t siri özünü göst rm kd idi. Uy ur v r b-iran t sirl ri. Bu t sirl r türk dilinin xüsusiyy tl ri, dilin fonetik imkanlarına t sir edir, t dric n n n y çevrilirdi.

r b yazılı türk abid l rind sözl rin yazılı nda t dric n bel bir n n v möhk ml nmi dir. Türk artıq yazıldı ı kimi yox, onun dilind fonetik normaların t l b etdiyi kimi oxuyurdu. Ona gör d mü llifl r v x ttatlar r b lifbasının bütün imkanlarından v göst ril n n n l rd n istifad ed r k yazılı da çoxlu d yi m l r yaradan müxt lif ç tinlikl r l atırdılar. D yi m l r h m d t l ffüzün qeyri-sabitliyi, x ttatlar t r find n m tnin t hrifi, üz köçür nin v yerli halinin öz dilinin xüsusiyy tl rini ks etdirm k, xüsusil orta srl rd müxt lif x ttatlıq m kt bl rinin “t l bl rinin t siri, x tt üslublarının” qaydaları, t hrifl r v s.).

Türkdilli lyazma kitabının istehsalı (ka ızın, mür kk bin, cildl m üçün d rinin v kartonun hazırlanması, üz köçürm v sur tçıxaran, lyazmanın t rtibatı v t rtibatçı, cildl m v cildl yici) ümumiyy tl müs lman l-yazmalarında xüsusil d xarakterin v istehsal texnikasına gör fars-tacik el c d r b lyazmalarına lazım olanlardan el d seçilmirdi.

Azərbaycan yazma kitabının hazırlanmış texnologiyası barədə A.Y.Qaziyev də geniş məlumat verir (14). Konkret arealın icmalında türkdilli yazma kitabının təsvirində bir sıra xüsusiyyətləri qeyd etmək üçün bu mənbədən istifadə edilmişdir.

Türkdilli yazmaların təxminən yüzü bir hissəsinin axırında sərəlin siyahısı, üzüköçürün adı, tarix, az hallarda onların sərəlinin çıxarıldığı yer yazılır. Bu, yalnız kalliqrafik tərtibatlı deyil, həm də sırası xətətlər, xüsusilə də adi savadlı adamlar tərəfindən üzüköçürülmüş kitablara da aiddir. Qədim əbədli saxlanılan böyük mərkəzlərdə bir xəttin iki yazmasına az hallarda (üç və ya daha nadir halda) rast gəlmək olur, adətən hər xətt bir yazma ilə təmsil olunur. Yüksək xəttliq nümunələri isə 200-250-yə qədərdir. Təssüf ki, çap kataloqları və bilavasitə yazmaların özləri üzüköçürün adlarının, onların üzərini köçürdüləri sərəlin dairəsinin, imkan daxilində onların həyatlarının və yaradıcılıqlarının üz çıxarılması ilə bağlı heç kim məlumatlı olmamışdır, bu həm türk, həm də başqa dillərdə yazmalara aiddir. Belə bir tədqiqat yazma kitabı və ümumiyyətlə, türk və ərəb yazısından istifadə edilən başqa xalqların mədəniyyəti tarixi üçün vacib materiallar verə bilər.

Türk yazmaları arasında bədii tərtibatlı yazmalar əsasən qədim nüsxələrdir. Onlar hökmdarların, yanların, digər məhurlərin sifəri ilə yaxud, onlara hədiyyə məqsədilə hazırlanmışdır. Kataloqlar üzərində belə yazmaların sayı azdır, güman ki, 150-200-dən, bədii miniatürlüləri isə 50-80-dən çox deyildir. Miniaturlu bədii dilmi, ümumiyyətlə, bədii illüstrasiyalı nüsxələrin çoxu türk, özbək (xüsusən, köhnə özbək), bir hissəsidir. Azərbaycan yazmalarının payına düşür. Başqa türkdilli yazmalar arasında bədii tərtibatlı nüsxələr rast gəlinmir. Türk yazma kitabının yayıldığı razilərdə ya ayan xalqların mədəniyyət və inqisən tərixinin xüsusiyyətləri, qeosiyasi problemləri və inteqrasiya prosesləri yazma kitablarının qorunub saxlanılmasına və ya nüsxələrin ümumi kütləsinin özlərini qoymu dur.

Deməklə ki, dünyanın yazmalar saxlanılan mərkəzlərində cəmlənən dil və tematik cəhətdən bütün türk yazmaları qrupları arasında unikal yaxud, nadir, nisbətən dəqiq və tam yerini yetirilmiş bir neçə müəllif orijinalı saxlanılır. Müəlliflərin, tərcümçilərin, rəşkilərin avtoqrafları, həmçinin tanınmış və ya az tanınmış, ancaq yüksək səviyyəli usta xəttətlər tərəfindən köçürülmüş nüsxələrdə var. Lakin bədii tərtibatlı yazmalardan avtoqrafların sayı azdır, və adətən xəttətlər tərəfindən köçürülmüşlərin sayı nisfən nüsxələrin sayından çoxdur. Rusiya Federasiyası EA-ə qəşliq nstitutunda avtoqrafların sayı başqa kitab saxlayıcılara nisbətən daha çoxdur. Bunlar əsasən türk avtoqraflarıdır. Amma bu külliyyatda bədii miniatürlü və cildli bədii dilmi yazmalar təklətdür.

lyazmaların vv linci v sonuncu v r ql rind (b z n a yerl rd) olunan qeydl r böyük h miyy t k sb edir, çünki onlar lyazmanın sahibl ri, qiym ti, b zi hallarda m zmunu, mü llifi, h tta, konkret lyazmanın yayıldı ı yal tl rd halinin tarixi, sosial-iqtisadi münasib tl ri haqqında m lumatlarla z ngindir. X ttatlar kitabın kolofonunda özl ri, üzköçürm l rin yerl ri, yazılma s b bl ri, yazılma tarixi, b z n kitabın tarixi v s. bar d m lumat ver bil rdi. Ancaq türkdilli lyazmalardakı göst ril n qeydl r v kolofonlar kata loqlarda v dig r n rl rd nadir hallarda qeyd edilir. Onların öyr nilm si h l d qaneedici deyil. Ona gör d türkdili kitabın yayılma icmalında bu cür qeydl rd n v kolofonlardan alınan natamam m lumatları yeri g ldikc t dqı qata c lb ed c yik.

Türkdilli lyazmaların yayım razil rinin ara dırılmasına t dqıqatçı L.Dmitriyevanın t tbiq etdiyi qrupla maya saslanaraq diqq t ed k. Onların h r birin h sr olunmu icmalda biz h r arealda inki afın m nb yini, tarixini, n n l ri, laq l ri, üstünlük t kil ed n türk dilini (yaxud dill rini), repertua rın r ngar ngliyini, lyazmaların t rtibatı xüsusiyy tl ri, bir sözl , arealların bir-birind n n il f rql ndiyini göst rm y çalı acaıq. lb tt , g tiril n d lill r tamlıqdan uzaq, h tta, ilkin v ümumidir. Bu, onunla izah olunur ki, qar ıya qoyulmu v zif böyük v mür kk bdir v bel i uzunmüdd tli v d rin t dqıqatlar g r kdir. Burada rqi Türkistan arealı tematik planda, dig rl ri is xronoloji qaydada ara dırılır. Bu onunla laq dardır ki, birinci arealda r byazılı d biyyatın inki afı XII srd qırılır v ancaq XVIII srd b rpa olunur. Bunun s b bi bir t dqıqatın mövzudur. Dig r regionlarda bel qırıl malar mü ühid edilmir. H r arealda r byazılı lyazma m hsullarının m nb yini v tarixini göst rm k v zif si ona gör qar ıya qoyulmu dur ki, t r fi mizd n g tiril n d lill r tarixi-etnik v tarixi-linqivistik xarakter da ıyır. r byazılı türkdilli lyazma kitabının yayıldı ı razil rin mü yy n edilm si böyük bir m d niyy tin ümumi m nz r sini yaratmaq kimi vacb bir v zif da ıyır. Konkret arealarda Türk xalqlarının kitab v kitabxana m d niyy ti ara dırılark n Rusiya Federasiyası EA r q ünaslıq nstitutu türkdilli lyaz malar nüsx l rin daha çox istinad edilir. Bu, hazırkı toplunun türk dill ri te matik qruplar, s rl rin v onların lyazmalarının xronoloji v co rafi hat li liyi, unikallı ı v nadirliyi, avtoqrafların bollu u c h td n h l lik yegan m nb dir.

Bu arealın razisikeçmi rqi Türkistan, orta srl rin ilkin dövrl rind is Qaraxanil r dövl tinin r q rayonları olmu dur. Arealın abid l ri dilin gör uy ur, ilkin orta srl r üçün türkdillidir. O dövrd Qaraxanil r dövl tinin göst ril n razil rind türk dill ri i l nirdi. Qorunub saxlanılmı t k-t k abid l r iç risind , uy ur lyazmaları t xmin n 300 nüsx müxt lif kitablar t kil edir.

Haqqında söhbət açdı. İmiz arealın müsəlman yazma kitabının, xüsusi olaraq türk yazmasının öyrənilməsi çox vacibdir, çünki, Orta Asiyanın özünəməxsus darvazası rolunu oynayan rəqib Türkiyə, Hindistan, Çin, Yaxın Şərqi mədəniyyətlərinin qarşılaşdığı rəqibdir. Uyur və Orta Asiyada iqlimə uyğunlaşdırılmış yazma materialları bunu aydın göstərir. Arealın rəqib yazılı türkdilli yazmaları rəqib Türkiyə mədəniyyətində müqayisə etsək bir qədər sonrakı mərhələni təkilədir.

X-XII əsrlərdə onun rəqibi etnik əsaslı karluq türk qəbilə ittifaqı olan Qaraxanlı dövlətinin tərkibinə daxil idi. X əsrin axırında bu rayonlarda sülh bərqərar oldu. O dövr üçün inkişaf etmiş iki Türk xalqının mədəniyyətləri rəqib uyur, qəribə isə orta Asiya türkləri birləşdi. Birincinin mərkəzləri Balasaqun və Kaqar, ikincinininki-Sırd rya üstündə Üzgənd idi: Bu rəqiblərin dillərində biyyət və rəqib dilləri tədris böyük təsir gücü və yazı imkanları qazanma əhəmiyyəti var.

Kuçaradan rəqib, rəqib Türkiyənin rəqib hissələri, Tyan anın təyinatı artıq IX əsrdə budizm və budizm mədəniyyətini qəbul etmiş Uyur dövləti yerləşirdi. Özünün ifadə xalq təbiətindən başqa burada "təqib" yaxud budda-türk yazılı tərcümə təbiəti də vardı. XIV əsrin sonuna, Uyur və Qaraxanlı dövlətləri Caqataylar tərəfindən zəbt ediləndə kəndlərdə müstəqil etnik və mədəni inkişaf mövcud olması haqqında mənbələrdə məlumatlar verilir. Caqataylar bu dövlətlərin rəqibində paytaxtı Yarkənd olmaqla və sonradan rəqib tarixçiləri tərəfindən "Monqolustan" adlandırılan öz dövlətini qurdular. Onun bütün rəqibində sülh hakim din oldu. Daxili miqrasiya gücləndi. XV əsrdə bu torpaqlarda vahid mədəniyyət və ümumi ad tələb bərqərar oldu. Orta Asiya ilə əlaqələri gücləndi. Monqolustanın siyasi tarixində uzun müddətli feodal çöküşü məlumdur.

XVII əsrin 80-ci illərində hakimiyyət XVIII əsrin 50-ci illərində rəqib Türkiyə Çin birləşdirildikdən və burada Sintszyan yal təyinatından sonra da öz təsiri saxlamış müsəlman xocalarının təyinatı keçdi. XIX əsrin 60-70-ci illərində yal təyinatı ölkədəki siyasi qarışıqlıqdan istifadə edən, sülh Kokand xanlıqından olan Yaqub bəy idarə edirdi.

Bu arealın biz gələcəyə abidləri içrisində ikisi daha qədimdir. Yusuf Balasaqunskinin 462/1069-70-ci ildə yazdığı (Çu çayı üstündə, indiki Tokmak şəhərinin yaxınlığında) və yuxarıda qeyd etdiyimiz "Kutadqu biligi" poeması; birinci türk filoloqu Mahmud Kasqarskinin 466/1073-74-cü ildə tərtib etdiyi "Divani lüğət-türk" ("Türk dillərinin lüğəti") əsridir. Birinci əsrin üç yazması qorunub saxlanılmışdır: Vyana yazması uyur yazısı ilə 842/1439-cü ildə Heratda köçürülmüşdür; Qahir və Namanqan yazmaları rəqib lifbası ilə köçürülmüş və köçürülmə tarixləri məlum deyil. Asiya muzeyi üçün V.V.Radalovun sifarişilə 1898-ci ildə yerinə yetirilmiş Qahir yazması

masının sur ti Rusiya Federasiyası EA r q ünaslıq nstitutunda D12 ifr li lyazmasıdır. lyazmanın a yerl rind V.V.Radlovun v h min vaxt Qahir d ki Hediv kitabxanasının direktoru olmu E.Morisanın qeydl ri var. kinci s r mü llifin öz avtoqrafından 644/1266-cı ild D m skda M h mm d b. Abu-B kr b. bül-F th s-Savi d-Dimi ki t r find n köçürül n (x ttatların qeyd etdiyi kimi) bir lyazma nüsx sidir. Buraxılan bir çox s hvl rd n bel q na t g lm k olar ki, o, türk dill rini bilmirmi , r b dilini is çox z if bilir mi . Bu lyazma stanbulda Mill t kitabxanasında saxlanılır. Mü llif “lü t d ” göst rir ki, öz s rini abbasil r x lif si l-Müqt diy (aban 467-m h r r m 487/aprel 1075-fevral 1094) ba ı lamı dır. Kitabın kolofonunda qeyd olunur: “t rtibata camadanın birinci günü I (4) 64 ba lanmı v düz li l rd n, yax ıla dırmadan v dörd d f üzü köçürüldükd n sonra bazar ert si cumadan ın 10-da II 466-cı ild qurtarmı dır”.

Dem li, Mahmud Ka qari “Lü ti” ç r nb 25 yanvar 1072-ci ild ba lamı , “düz li l rd n, yax ıla dırmadan, v dörd d f üzünü köçürdükd n sonra 10 fevral 1074-cü ild qurtarmı dır. Öz s rini x lif y ba ı lamaq üçün mü llif aprel 1075-ci ild l-Müqadi x lif elan olunanda Ba dada g l m li idi. g r Dimiski öz kitabçasını (s liq siz v nöqsanlara) mü llifin avtoqrafından köçürmü s , h min avtoqraf (m hz x lif y ba ı landı ma gör la v ziyy td hazırlanmı olan bu nüsx) Ka qarda yaxud rqi Türkistanın ba qa bir h rind deyil, Ba dada olmalı idi. sl n Sav d n olan suriyalı (D m kli) x ttat kitabın n üçünüzünün köçürülm si faktını aydınla dırmır. L.V.Dmitrieva öz t dqiqtatında Kononova istinad ed r k yazır: “q rib dir, niy orta sr ensiklopediyaçıları, biblioqrafları v bioqrafları, Hacı X lifin (1609-1657) “K sf z-zümin” (“Sirl rin açılması”) s rind öt ri qeydd n ba qa, Mahmud Ka qarinin v onun s rinin adını ç kmi l r” (15, s.6-8). Ad ları ç kil n t dqiqtatçıların t ccübün cavab olaraq qeyd etm liyik ki, islam dünyasında üçdilli t dqiqtatçılar v aliml r sas n türk m n li olmu lar. Ka karinin ensklopedik d biyyatda öz yerini tapması üçün t rtibatçının r b dilli il birlikd türk dilini mük mm l bilm yi vacib idi.

Mahmud Ka qarinin “Lü ti” r b dilind yazılmı , lakin özünd çox geni türk illüstrativ materialarını toplamı dır. Burada türk tayfalarının yerl m si, tayfa m nsublu unu göst rm kl türk leksikası, türk tarixi fonetikas v qramatikası haqqında z ngin m lumatlarla yana ı türk dill rinin t snifatı, tarix, co rafiya, etnoqrafiya, poeziya v folklor üzr materiallar, q dim türk dünyasının x rit si d verilir. Mü llifin göst rdiyi kimi, bütün bunlar onun türkl r ya ayan torpaqlara s yah t ed rk n topladı ı d lill r saslanır. Çox güman ki, mü llif özünd n vv lkil rin s rl rind n d faydalanmı dır. Mü llif t r find n Lü t dörd d f redakt olunmu dur (16, s.23-24).

srlrin qorunub saxlanılmı nüsx lrin gör rqi Türkistan arealının razisind XII-XVI srlrd yazılmı srlr, h mçinin XI-XVI srlrd köçürülmü lyazmalar yoxdur. Bu arealın srlri sas n XI v XVIII-XX srin ba lan ıcına aiddir. Qaraxodca h rind n olan Dila Umbulmehdenin avtoqrafı 1909-cu ild t rtib edilmi dir. Yenid n lyazmaların köçürülm sinin tarixi XVIII-XX srin vv ll rin t sadüf edir (17).

Bütün m lum uy ur lyazmalarının tematik t rkibi kifay t q d r r ngar ngdir: Tarixi xronika, poetik, dini, aqroqrafik srlr, falçılıq, z vvarların mar urutu, s n tkarların r sml ri; h mçinin t bab t, mineralogiya, ovçuluq; dini v az miqdarda d bi-b dii srlrin ran dill rind n t rçüm l ri var. Rusiya Federasiyası EA r q ünashlıq nstitutunda saxlanılan rqi Türkistan türk lyazmalarının tematik t rkibi m hz bel dir. rqi Türkistanda köçürülmü uy ur v özb k lyazmalarının bu külliyyatda üz köçür n yerin gör ilk “ixtisasla dırılmı ” t svirini A.M.Muqinov yerin yetirilmidir (17). M.Hartmanın kolleksiyasında h min t rkib eynil t krar olunur (133 kitabçadan bir neç si özb k, h mçinin Urumçi muzeyinin toplusunda (74 kitabçanın dövrü bir hiss si özb k (18). Ara dırdı ımız arealın lyazmaları arasında co rafi, kosmoqrafik, filoloji (leksikoqrafiya, qramatika, m ktub nümün l ri m cmu - si) manuskriptl r, ensiklopediyalar, bibliografiyalar aırl rin antalogiyası, aktlar v r smi yazı malar, riyaziyyat srlri, h rbi v d rs v saıtl ri çox azdır.

XVII-XIX srlrin hadis l ri, aqioqrafik srlr d daxil olmaqla, tarixi memuar d biyyatında geni ks olunmu dur. Tarixi xronikalar arasından nadir olanları göst r k: h rin tanınmı adamlarının xahi i il Qasım b yin Gülc d 1862-ci il q d r olan hadis l r haqqında t rtib etdiyi s r (Rusiya Federasiyası EA r q ünashlıq nstitutu ly. V 4018); M h mm d lyamin 1279/1862-63-cü ild n 1295/1878-ci il d k Ka qarının tarixi üzr 1311/1894-cü ild yazdı ı s r (Rusiya Federasiyası EA r q ünashlıq nstitutu ly. V. 2322); Ümidinin “B dövl tnam ” (“B dövl t haqqında kitab”) poemasının 1308/1890-ci ild t rtib edilmi avtoqrafı (Rusiya Federasiyası EA r q ünashlıq nstitutu ly. s. 578); El h min mü llifin “C ngnam (“Döyü l r haqqında kitab; Rusiya Federasiyası EA r q ünashlıq nstitutu ly V 292) v “M ktubçayı xan” (“Kiçik xan m ktubu”; Rusiya Federasiyası EA r q ünashlıq nstitutu ly. s.575) poemalarının nadir nüsx l ridir. Axırncı poema 1842-1885-ci ill rd Kokandda ba ver n hadis l r h sr olunmu dur.

Repertuarda poeziyanı a a ıdaki mü llifl rin srlri t msil edir: Z lili- nin (XVII-XVIII srlr, Yark nd) v onun müasiri N batının (Hotan) poemaları; Er inin (XVIII sr, Ka qar), m h mm d Sadiq Ka qarının (XVIII srin sonu XIX srin I yarısı), Nizarinin (1770-1849 Ka qar), Q ribinin (1841-ci ild o, 32 müxt lif s n t sahibinin mübahis si haqqında “Kitab-q rib” (“ca- ibl r haqqında kitab”) poemasının yazmıdır, Ziyainin (XIX sr) Bilal Nazi-

min (1824-1899, Gülc), Molla airin (XIX sr, Üc turfan), M h mm d Salih Yarkendinin (1866-ci ild onun 60 ya ı olanda Xan-Xocam padi ahın r fin “Risal yi-m ktub” (“ s r-m ktub”) poemasını yazmıdır.

Agioqrafik s rl r XVIII srin sonu – XIX vv ll rind yazılmı 14 m cmu d toplanmıdır. Onlar pey mb rin, Fatim nin, “ma ara dostlarının”, “do ranmı dörd imamın”, imamlar Zeyn l-Abidin, M h mm d Bakirin, C f r Sadiqin, Z bihin, Müha irin, bul Keys Hicazinin, Aftahin, Yusufun, Hakim atanın, bu N sr Samaninin, bul F ttahın, Bah ddinin, Numan b. Sabihin, Setuk Boqra xanın v ba qalarımın t rcüme-yi-halın, t kil edir.

S n tkarların n n l ri (d mirçil r, b nnalar, toxucular, ç km çil r, q ssablar, ticar tçil r v s.) haqqında lyazmalarda h r bir s n tin meydana g lm si bar d r vay tl r danır; s n tl rin h r birind yüks k tutulan pirmü lliml r haqqında qısa m lumat verilir.

T bab t haqqında lyazmaları arasında xalq t bab ti üzr ananim s rl r daha çoxdur Burada qiym tli da lar, onların çıxarıldı ı yerl r v qiym tli ri t svir edil n nadir bir s r “Cavahirnam ” (“Qiym tli da lar haqqında kitab”) vardır. Ovçuluq (XIX sr) mar rutları haqqında t k-t k s rl r var. M lik, ahq rib, Yusif v hm d, Hurlıq haqqında fsan l r, S.F.Oldenburqun xahi i il 1909-cu ild yazılmı uy ur mahmı v na ıllarının toplusuda burada özl rin yer almı lar.

O vaxtlar Orta Asiyada populyar olan fars-tacik tarixi s rl rin XVIII-XIX srl rd hakim dair l rin tanınmı xsl rinin yaxud yanların t bbüsü il üzü köçürülmü dür. Bunlar: “Tarixi x zan çi” (“X zan çinin tarixi”)-“Tarixi Benak ti” (“Benak tinin tarixi”, XIV sr) s rinin t rcüm si 1117/1706-cı ild yerin yetirilmıdır; Mirhondun (XV sr) “Raüz t s-s fa” (“Sevinc bari”) s rinin I cildi 1150/1737-ci ild Mir Fazil t r find n t rcüm edilib; M h mm d Haydarın (XVI sr) “Tarixi-R idi” (“R idin tarixi”) s rinin üç t rcüm si: Biri - 1160/1747-ci ild nam lum t rcüm çi t r find n, dig ri-1253/1837-38-ci ild M h mm d Niyaz t r find n, üçüncüsü - 1265/1849-cu il q d r M h mm d Sadiq Ka qari t r find n icra olunmu dur.

d bi s rl r d t rcüm olunmu dur: “K lil v Dimin ”, “Darabnam ” (“Dara haqqında kitab”) m cmu l ri, “Kırk tuti” (“Qırx tutuqu u”) na ılı, Firdovsinin “ aynam ”, Caminin “Yusif v Züleyxa” poemaları v s. t kil edir.

rhl r çox az hallarda rast g lm k olur. Onların birini – özb k Baburun “Mübayyin” (“ zah ed n”) etik poemasına bül-baki Aksunun üy ur rhi lyazmasını misal göst rm k olar. T rtib olundu u vaxt m lum deyil; Urumçi muzeyind lyazması saxlanılır (18, s. 34).

rqi Türkistan lyazmaları bu arealın müxt lif h rl rind v ya ayı yerl rind yaradılmı v üzü köçürülmü dür: Ka qarda, Hotonda, Yark ndd ,

Aksuda, Qarada da, Yangixisarda, Tüküzkdə, Fuskamada, Təməlikdə və b. İlyazmaların üzünü müxtəlif xatətlər hazırlamı, ancaq onların arasında elilləri var ki, bir neçə kitabın təbatçısıdır (ikidən dördədək): Məhəmməd Yusif xoca (4 kitabın), Məhəmməd Yaqub (3), Əyyub axund və Əbul Məmin axund (3), Əhməd Məkin Gəday (2), Turdu molla (2) Zakir iman Aksun (2) və i. a.

rqi Türkistan arealının İlyazmaları arasında müəlliflərin avtoqrafları və nadir kitabları mövcuddur. Deyiləri barədə qeydlər olan nüsxələr də var; məsələn, belə qeyd gör “Tarixi Rəidi” sərəfinin Məhəmməd Sadiq Kaqarı tərəfindən edilən tərcüməsi 30 tənqəy alınmışdır. S.F.Oldenburqun kolleksiyasındakı bütün kitablarda onların vaxtı, alındığı yer və rqi Türkistanın neçələri və çonu ilə qiymətləndirildiyi barədə onun qeydləri mövcuddur: Alıncıqlar haqqında sərəfin İlyazması (XVIII sərəfinə tez olmayaraq) Kuçarada 5 fevral 1910-cu ilə tarixdə 2 çona alınmışdır. “Təzkireyi Boqra xanın” (“Boqra xanın tərcümeyi-halı”) kitabı eləcə orada 6 fevral 1910-cu ildə 5 ləna alınmışdır (1256/1840-41); Qaraxoca sakini Dila Übülməhdinin (XX sərəfinə vətəni) tərcümeyi-halı İlyazması Turfanda 29 noyabr 1909-cu ilə tarixdə 3 ləna alınmışdır. Bəzən rqi Türkistanda XVIII-XIX sərərdə sosial-iqtisadi münasibətləri xarakterizə edən qeydlər rast gəlmək olur. Məhəmməd Sadiq Kaqarının “Təzkirəyi Zizan” (“Müqəddəslərin tərcümeyi-halı”) sərəfinin XVIII sərə İlyazmasındakı qeyddə deyilir ki, Məhəmməd Salih adlı xəs 1253/1838-39-cu ildə (qeyd İlyazmanın köçürülməsindən xeyli sonra edilmişdir) öz oğlu Axund xocanı bir il müddətində Sadiq bəyi içəri vermə və bunun müqabilində üç əhidin yanında 23 tənqəalmışdır. Bu manuskriptin cildinin içəri təfində başqa bir qeyd də var. Göstərilir ki, 1260/1844-cü ildə Xacir xoca adlı bir xəs öz oğlu Yulda xocanı 11 tənqə müqabilində içəri verməmişdir (12 s.423).

Rusiya Federasiyası EA rqi ünəslıq nstitutu türk İlyazmalarının təsviri zamanı diqqətli cəlb edir ki, rqi Türkistandan olan uyur və özbək İlyazmalarını çox adi və müqayisədə nadir hənəsi basmanaxışlı (qızıl suyuna çəkilmiş) tünd-palıdı kobud dəriyə bükülmüş karton cildlərdədir; kağız qalın, kobud, bozuntul, üzün lazımcı ilə nəmli lillər çıxır; xəttilidir, səlilə sızdır, eləcə bilən tələsik, pis qəddənmə qələmlə yazılmışdır.

El İlyazmalarında var ki, Orta Asiya nümunəli, daha nazik, parıldayan, açıq kağıza yazılmışdır. Belə İlyazmaların hamısı tərtibatı baxımından Orta Asiya nümunəsinə yaxındır. Lakin bu cür nüsxələrin sayı azdır və adətən poetik, dəbi-bədii, bəziləri dini və tərcümə sərəlidir.

Kağızın yazı stiline (iri, səlilə siz) xarakterin əsasən güman etməklər ki, rqi Türkistan arealında kağızın yerli növlərindən istifadə olunmuş və öz yazı stili saxlanılmışdır. Bu, uyur yazısı ilə tərtib edilmiş qədim uyur İlyazmalarının xüsusiyyətləri ilə izah olunur.

rqi Türkistan h r l rinin yerli hakiml rinin saraylarında xsi kitabxanaları vardı. "Tarixi R idi" s rinin t rcüm çisi M h mm d Niyazın m lumatına gör XIX srin 30-40-cı ill rind Xotan hökmdarı M h mm d ziz - Vanqın bel kitabxanası f aliyy t göst rirdi. Orada t rtibatına v qorunub saxlanmasına gör diqq ti c lb ed n lyazmaları saxlanılırdı.

Uy ur lyazmaları Sankt-Peterburqda (Rusiya Federasiyası EA r q ünaslıq nstitutun), Da k ndd (Özb kistan EA r q ünaslıq nstitutu), iri xarici kitab saxlayıcılarında mühafiz edilir. Urumçi v Berlin (M.Hartmanın kolleksiyası) muzeyl rind onlardan ibar t kolleksiyalar nümayi etdirilir. N.F.Petrovski, Y.Y.Lüt a (onların ikisi d r q i Türkistanda konsulluqda, ticar t missiyalarında v s. i l m i l r), S.F.Oldenburq uy ur dilind ixtisasla mı uy ur lyazmalarını toplamaqla m ul olmu lar .

rqi Türküstan razisind kitab v kitabxana m d niyy tinin mük m m l bir m nz r sini yaratmaq son d r c ç tindir. Bunu a a ıdaki probleml r s ciyy l ndirir.

1. rqi Türküstan arealı tarix boyu mür kk b geosiyasi m nt q olmu , ardi k silm y n müharib l r kitab s rv tinin v kitabxana m d niyy tinin da ılmasına s b b olmu dur.

2. rqi Türküstan islam v buddist m d niyy tl rinin qov a nda oldundan türk xalqlarının bütün dinl r v mill tl r toleyranlı ı dig r tr fd n eyniyl qar ılanmamı , türk yazılı abid l ri yan ınlara, qar tl r , bir sıra hallarda vandalizm bel m ruz qalmıdır.

3. Orta sr türk lyazma kitablarının böyük bir hiss sind n zaman v harada yazılması haqqında qeydl r yoxdur. Bu növ lyazma nüsx l ri hazırda dünyanın müxt lif kitabxanalarında saxlanılır. Bu nüsx l rin rqi Türküstan arealına aid olması haqqında heç bir t dqıqat q ti fikir yürüd bilmir.

4. Türk xalqları, el c d rqi Türküstanda erk n orta srl rd n insanların dünyavilik ideyaları onları daim qon u xalqların dill rin maraq yaradır, alim v ziyalılar iki v ya üç dild yazıb oxumaq v rdi l rin yiy l nmi dil r.

rqi Türküstanda türk dili il yana ı çin, r b v h tta fars dilind yazıb oxuyan ziyalılar olmu dur. Bu xüsusiyy t d türk dilli lyazmaların kütl sin t sir göst rm y bilm zdi.

5. rqi Türküstanda avropalıların, rus missioner v t dqıqatçıların, el c d çinlil rin türk lyazma kitablarına XIX srin vv ll rind n göst rdikl ri maraq, nadir nüsx l rin alınması, qar ti, d yi dirilm si v s. m liyyatlar da kitab kütl sinin arealda azlı ını s ciyy l ndirirdi.

Çin hakimiyy ti altına keç n rqi Türküstanda milli m s l l r t qib olunma a ba lanır v kitabxanalar da ılıdır. lyazmaların n kütl vi saxlayıcısı olan kitabxanaların da ılıması da lyazma kitablarının kütl sinin azlı ını s ciyy l ndirir.

D İB İYYAT

1. X l fov A.A. *Kitabxana v c miyy t. Bakı, Azərbaycan, 2011.*
2. Kazımi P.F. *Türk xalqlarının kitab v kitabxana m d niyy tind dastan v asatirl r. Bakı. Kitabxana ünashlıq v informasiya. 2010, N3*
3. . . .
4. 1963
5. 1963
6. (. 1).
.1966
7. 1972
8.
4. 1957
9. 1978
10.
« » . 1974
11. 1964
12. Kazımi P.F. *Türk xalqlarının kitab v kitabxana m d niyy tind müq dd s kitablar. Bakı, "Kitab ünashlıq v n riyyat i i", 2010. N2*
13.
XIII-XVIII 1977
14. « -
», . 1972
15. X l fov A.A. *Az rbaycanda kitabxana i inin tarixi. Cild 1. Bakı. 2002*
16.
. 1962
17.
. 1987
18.
- 1987
19.
. 1987

**MANUSCRIPT BOOK OF THE TURK PEOPLE
AND HIS SPREAD AREAL**

P.F.KAZIMI

Key words: Book culture, library culture, Eastern Turkistan, Middle Asia, Little Asia, Caucasian areal, Turk people.

Investigation defines traditions of manuscript book of the Turk people, their spread areals. Culture of general sides of the culture of Islam period, book repertoire of the time and library is generalized.

• •

:

,

,

,

,

,

,

.

-

,

,

-

.

-

.